

Івашев Є. В. – здобувач кафедри філософії права та юридичної логіки Національної академії внутрішніх справ

ЛЮДСЬКІ ПОТРЕБИ, ІНТЕРЕСИ, ЦІННОСТІ ЯК ПІДРУНТЯ АКСІОЛОГІЇ ПРАВА

Висвітлено проблему взаємозв'язків між правовою антропологією та правовою аксіологією крізь призму людських потреб, інтересів і цінностей.

Ключові слова: людина як соціокультурна істота; аксіологія права; антропологія права; потреби; інтереси; цінності; методологія права.

Освещена проблема взаимосвязей между правовой антропологией и правовой аксиологией сквозь призму человеческих потребностей, интересов и ценностей.

Ключевые слова: человек как социокультурное существо; аксиология права; антропология права; потребности; интересы; ценности; методология права.

The article highlights the problem of the relationship between legal anthropology and legal axiology through the prism of human needs, interests and values.

Keywords: man as a sociocultural being; axiology of law; anthropology of law; needs; interests; values; methodology of law.

Актуальність теми цієї статті зумовлена тим, що в українській філософії права вчені досі недостатньо докладали зусиль для поглиблення знань у царині кожної філософсько-правової субдисципліни. Зв'язки між ними поки що не стали предметом спеціальних розвідок. Це стосується також правової антропології та правової аксіології. Учені фактично обмежувалися дослідженнями в межах однієї з них. Мета статті – виявити деякі зв'язки між цими галузями філософії права. Окремі напрацювання з окресленої проблеми мають такі українські філософи права: О. Бандура, В. Бігун, Д. Гудима, О. Гришук, М. Костицький, М. Г. Патеї-Братасюк, Б. Чміль та ін.

Філософська антропологія досліджує загальну природу людини, вона має на меті здобути цілісне знання про людину як біосоціокультурну істоту, що посідає у світі певне місце та прагне досягти гармонії з ним. Людська життєдіяльність охоплює широкий спектр – від біологічної (фізіологічної) до соціокультурної. Біологічне і соціокультурне – це дві складові людини як цілісної системи. Співвідношення біологічного і соціального слід розуміти не як рядопокладеність, а як супідрядність, у межах якої соціальне відіграє пріоритетну, інтегративно-перетворювальну роль.

Людина створює право, воно є необхідним для нормального функціонування суспільства. Трактують право як органічно властивого й необхідного людині в добре організованому суспільстві століттями не знаходило належної підтримки з боку провідних західних філософів (від Платона – до К. Маркса), які схилилися переважно до заперечення права. Зокрема, Д. Ллойд аналізує позицію прихильників доктрини анархізму, пропонуваної як відповідь на вічні проблеми особистого й суспільного буття людини. У кожному столітті, на думку вченого, народжуються окремі індивіди або групи осіб, які відчують ворожість до всякої влади загалом і виражають це ставлення різними діями або демонстраціями, спрямованими проти чинного права й порядку, причому багато хто з цих людей цілком щиро переконані, що такі акти протесту з їх боку якимось таємничим чином допоможуть людству знайти краще й щасливіше життя [1, с. 12].

Однак досвід суспільного життя свідчить, що право природно виникає в суспільстві як ефективний (разом з державою – найефективніший) засіб цивілізованого регулювання процесу самоорганізації, саморозвитку суспільства, самозбереження життя на рівні людини, самовиживання людства.

Антропологія права (правова, або юридична, антропологія) є субдисципліною одночасно філософської антропології та права. Це вчення про право як продукт діяльності людини та про людину як соціальну істоту в її правових виявах, вимірах, характеристиках. Вона вивчає правові вияви життя людей від давнини й донині. До предмета її дослідження належать правові системи та комплекс правових явищ, таких як правові норми, правові відносини, правові ідеї, процедури, способи регуляції конфліктів, законність, правопорядок і засоби їх досягнення, що складаються в різних співтовариствах (первісних, традиційних, сучасних), у різних етносів (народів, націй), у різні епохи й у різних регіонах світу. Тобто ця наука охоплює все правове розмаїття та багатство людства в його становленні й розвитку, у його реальному соціально-історичному бутті, створенні певної правової реальності. У найзагальнішому значенні правова антропологія акцентує увагу на людському вимірі права та правових систем, їх гуманістичної природи.

Правова антропологія виникла в другій половині XIX ст., хоча її елементи з'явилися ще у XVIII ст. Поштовхом до цього став інтерес дослідників вікторіанської доби до природи, походження людей і створених ними суспільств. Теоретико-методологічним підґрунтям правової антропології є здобутки філософської антропології, історії держави та права тощо. Якщо в період виникнення і становлення правова антропологія свою основну увагу приділяла правовим аспектам архаїчних, неєвропейських суспільств, то поступово до предмета її вивчення ввійшли і правові системи сучасного суспільства. Тривав процес оформлення й утвердження цієї галузі наукового знання як окремої самостійної науки на межі філософської антропології та юриспруденції.

Правова антропологія посідає самостійне місце в системі юридичних наук і тісно переплітається з такими дисциплінами, як: теорія держави і права, філософія права, соціологія права, психологія права, історія права, історія правових учень, порівняльне правознавство, юридична політологія.

Правова антропологія має значний евристичний потенціал. Вона суттєво розширює та збагачує діапазон прийомів і методів науково-правових досліджень, обсяг і зміст юридичних знань. Зрештою, ідеться про нові підходи до права та про вивчення нових його аспектів, поглиблення, конкретизацію й розвиток наших сукупних знань про право як специфічне соціальне явище, що відіграє істотну роль в організації та функціонуванні суспільного життя людей у різноманітних умовах і на різних етапах історії людства [2, с. 3].

Одне з основних положень антропології полягає в тому, що людина має низку потреб. “Існування без потреб, – писав Л. Фейєрбах, – є марним існуванням. Те, що взагалі не має потреб, не має потреби в існуванні” [3, с. 123]. Потреби можна розуміти, по-перше, як стимули людської діяльності, по-друге, як суспільні відносини, у тому розумінні, що вони не існують поза суб’єктом, який має соціальну природу.

Основною з них слід вважати потребу в самому житті. Ідеться про існування всього суспільства в єдності з життям кожної окремої людини. Їх неможливо розділити: життя суспільства – це життя його членів, а індивід може одержати можливості для життя лише завдяки суспільству, саме суспільство робить людину людиною [4, с. 85].

Для життя людина потребує власного місця в цьому світі (насамперед соціальному), причому воно має бути гідним. І. Кант уважав гідність вродженою рисою людини. Він стверджував, що людину “необхідно цінувати не просто як засіб для досягнення цілей інших і власних цілей, а як мету саму по собі, тобто вона має певну гідність (певну абсолютну внутрішню цінність), завдяки якій вона примушує всі інші розумні істоти на світі поважати її” [5, с. 373]. Гідність є мірою утвердження в людині особистісного начала, це самодостатність, незалежність, вимогливість до себе та до інших тощо. Поняття гідності людини пов’язано переважно з цінністю людини та оцінкою її значення й місця в суспільстві та державі. В. В. Рибалка виокремлює в понятті гідності усвідомлення людиною цінності власної особистості [6, с. 29].

Гідний індивід піклується не лише про себе, а й про інших. “Гідність людини, зазначають П. М. Рабінович й О. В. Грищук, – це внутрішня оцінка людиною власної самоцінності, яка ґрунтується на об’єктивно наявній цінності цієї людини для інших суб’єктів” [7, с. 191].

Щоб відчувати самодостатність, людина потребує незалежних джерел існування; підґрунтям гідності є приватна власність. Вона значною мірою визначає становище людини в суспільстві. Самостійність громадянина, на думку Ю. В. Кушакова, полягає, передусім, у тому, щоб кожен мав яку-небудь власність і був “власником себе самого” й не служив нікому, крім суспільства. Саме власність, на його думку, робить людину громадянином, який не залежить від влади [8, с. 143–144].

Приватна власність має принципове значення для економічного розвитку суспільства. Приватний інтерес є надзвичайно потужним чинником розвитку суспільства, важливою рушійною силою розвитку суспільного виробництва, позитивних зрушень у соціальній сфері. Отже, приватна власність виконує соціальну функцію.

Потреби в гідності та власності зумовлюють потребу у свободі. Гідність – це можливість самовизначення, вона виражається у свободі, а право власності передбачає вільне розпорядження своїм майном. Утративши можливість самовизначення, людина перестає бути людиною. Свобода як вибір передбачає відповідальність. Це продуманість, виваженість, обґрунтованість рішень, урахування всіх обставин і можливих наслідків; це також готовність відповідати за власні вчинки. Якщо дії людини не детерміновані обставинами однозначно, якщо можливі різні рішення, то вона несе відповідальність за свій вибір [4, с. 89].

Потреба у свободі зумовлює потребу в рівності. У суспільстві для його виживання необхідна певна рівність, урівноваженість домагань на свободу. Право забезпечує лише формальну рівність. Визнання різних індивідів формально рівними – це визнання їх рівної правоздатності, можливості набути певні права на відповідні блага, конкретні об’єкти

тощо, однак це не означає рівності вже набутих конкретних прав на індивідуально-конкретні речі, блага тощо. Формальне право – це лише правоздатність, абстрактна вільна можливість набути, відповідно до загального масштабу та рівної міри правової регуляції, індивідуальне право на певний об'єкт.

Для нормального розвитку суспільство потребує не самої лише формальної рівності, а реальної. Необхідним є такий розподіл благ у суспільстві, який сприяв би його консолідації, а не призводив до руйнівних процесів. Формальну рівність слід доповнювати врахуванням внеску особистості в суспільне благо, соціальними пільгами тим, хто не здатний захистити свої права (бідним, інвалідам, дітям та ін.).

Мірою реальної рівності у правах і свободах, коригування формальної рівності цими чинниками, мірою соціальної гармонії є справедливість. Її можна розуміти як реальну рівність у суспільстві. Категорія справедливості (соціальної справедливості) оцінює суспільну дійсність, яку слід зберегти або змінити з позицій належного, і фіксує в узагальненому вигляді принципи відносин особи та суспільства, класів, соціальних груп, ґрунтовно характеризує людську діяльність.

Отже, розглянуті людські потреби становлять систему. Головну роль у ній відіграє життя, прагнення до нього виражається в гідності та власності, похідною від них є свобода, що обмежується свободою інших. Тому в суспільстві потрібна рівність, але не лише формальна, а й реальна, що враховує внесок кожного в суспільне благо й пільги для тих членів суспільства, які не здатні захистити власні права. Цю реальну рівність можна розуміти як справедливість [9, с. 51].

На особливу увагу заслуговує та обставина, що категорія потреби посідає дуже важливе місце у філософській антропології. Адже, відповідно до своїх потреб, людство змінює навколишній світ. Слушно зауважував Х. Ортега-і-Гассет, що “існування дано людині як абстрактна можливість, але реальність її людині доводиться завойовувати самій” [10, с. 44]. Для цього вона створила техносферу, без якої неможливо зрозуміти сучасну філософську антропологію. Технологія, на думку сучасного японського філософа Т. Імамачі, уже перетворилася з найефективнішого засобу організації людського середовища на нове середовище існування суспільства [11, с. 79–80]. Насамперед це стосується природознавства, яке уможливило оперування силами, здатними змінити фізичну природу Землі. У першій половині 80-х років минулого століття науково-технічна революція перейшла у чергову, якісно нову фазу – фазу технологічного вибуху, технологічного перевороту.

На сучасному етапі розвитку суспільства йдеться про інформаційні технології, оскільки значна частина людства живе у світі інформації. Суспільство нашої доби називають інформаційним. Головна відмінність нового суспільства полягає в тому, що воно ґрунтується на мікроелектронних технологіях пошуку, опрацювання та поширення інформації. Особливе місце в ньому посідає Інтернет. Ця система дедалі впевненіше еволюціонує в бік “планетарного мозку”, що свідчить про формування електронно-цифрового суспільства. “Інтерактивне поліморфне інформаційне середовище і так звана інформаційна магістраль – Інтернет – створюють можливості побудови нового суспільства, що ґрунтується на об'єднанні в мережу людського інтелекту. В цьому електронно-цифровому суспільстві окремі особи та підприємства створюють матеріальні блага шляхом застосування знань за допомогою зосередженого в мережі інтелекту, а також праці в промисловому виробництві, сільському господарстві та сфері послуг” [12, с. 17].

Категорія потреби відіграє істотну роль і в правовій антропології. П. М. Рабінович вважає, що ця категорія є підґрунтям особливого підходу до права – потребового підходу. “Таким підходом, – стверджує дослідник, – є аксіоматична ідея про те, що соціальна природа, соціальна сутність явищ – це їх здатність слугувати засобом задоволення потреб суб’єктів суспільства. Отже, що розкрити сутність соціального явища можна, встановивши: а) потреби яких суб’єктів (тобто чії потреби) задовольняє досліджуваний феномен: потреби окремих індивідів (фізичних осіб), їх спільнот, об’єднань, суспільства загалом; б) які саме види таких потреб воно задовольняє. Ідея, настанова, парадигма, що спрямовує дослідження на виявлення зазначених соціальних фактів, утілює, уособлює такий дослідницький підхід, який названо потребовим” [7, с. 271].

П. М. Рабінович вважає, що, не вдаючись до потребового підходу, взагалі навряд чи можливо встановити соціальну сутність явищ. Тому потребовий підхід – це єдино можливий інструмент з’ясування соціальної сутності будь-яких явищ соціуму (зокрема явищ правових). Зазначеним, на думку вченого, зумовлені місце та роль цього підходу в усій системі дослідницьких підходів до вивчення соціальних явищ. З одного боку, він не може абсолютизуватися, фетишизуватися, оскільки, як і будь-який інший підхід, має об’єктивні межі своєї застосовуваності, а тому не підміняє й не витісняє інші дослідницькі підходи. Проте, з другого боку, останні втрачають свою евристичність, наукову ефективність, корисність, якщо залишається невідомою (або ж спотвореною) сутність тих явищ, які становлять їх об’єкт, тобто якщо застосування інших підходів не спирається на досягнення цієї сутності [7, с. 272].

Для використання потребового підходу в дослідженні сутності правових явищ необхідно забезпечувати принаймні дві передумови. По-перше, слід досягнути загальне розуміння потреб суб’єктів (що вимагає, зокрема, з’ясування співвідношення цих потреб з такими спорідненими явищами, як інтерес, мотив, цілі суб’єктів), а також виокремити основні різновиди таких потреб, здійснюючи їх класифікацію. По-друге, потрібні змістовні знання загальносоціальних, групових та індивідуальних потреб у тому суспільстві, де сформувався, функціонує та розвивається досліджуваний правовий феномен. За реалізації зазначених передумов можна з’ясувати, чи здатне досліджуване правове явище бути засобом задоволення певних чи то індивідуальних, чи то групових, чи то загальносоціальних потреб (і якщо здатне, то якою мірою). Зокрема, з’ясувати, чи є воно єдиним таким явищем (у разі ствердної відповіді на це питання відповідні потреби можна буде вважати правовими), чи є лише одним з таких засобів [7, с. 273–274].

Потреби тісно пов’язані з інтересами. Виникнення потреби є початковим етапом формування інтересу. Інтерес можна розглядати як об’єктивно зумовлений мотив діяльності суб’єкта (окремої людини, соціальної спільноти), що складається з усвідомлення ним власної потреби та з’ясування умов і засобів її задоволення. Водночас слід ураховувати й відмінності між ними, що можна трактувати по-різному. На наш погляд, доцільно віддати перевагу такому критерію відмінностей, як їх спрямованість. Для потреби об’єктом слугує, насамперед, предмет її задоволення як такий, тимчасом як для інтересу – соціальні відносини, установи, інститути, що відіграють визначальну роль у життєдіяльності цієї соціальної спільноти.

Основними предметами інтересу для людини є життя, гідність, власність, свобода, відповідальність, рівність, справедливість. Ці інтереси слід розуміти як відповідні усвідомлені потреби. Останні мають тісні зв’язки і становлять систему. Можна стверджувати, що й зазначені інтереси теж утворюють систему.

Похідними від людських інтересів є цінності. Це вища, порівняно з потребами й інтересами, категорія. Синтетичний погляд на філософське тлумачення цінностей пропонує А. Г. Здравомислов. “Цінності, – на думку вченого, – це інтереси, що відокремилися під час історичного розвитку завдяки поділу праці у сфері духовного виробництва. Предметами цих інтересів... є певний духовний зміст, який полягає в особливій концентрації почуттів і думок, що втілюється в зразках прекрасного, істинного, доброго, шляхетного” [13, с. 160]. З цього погляду світ цінностей – це, насамперед, світ культури, сфера духовної діяльності, моральної свідомості людини.

Загалом цінність є феноменом, що виникає в об’єктно-суб’єктному просторі, є “значенням об’єкта для суб’єкта”. Цінності виявляються внаслідок узагальнення соціального досвіду, утілюють у собі суспільні ідеали, тому є еталонами належного.

Цінності є предметом вивчення такої галузі філософії, як аксіологія. Вона з’ясовує якості та властивості предметів, явищ, процесів, здатних задовольняти потреби й інтереси людей. Філософія права містить відповідну субдисципліну – аксіологію права (правову аксіологію), тобто систему теоретичних поглядів на цінності у праві та цінність права.

Право дає змогу забезпечити стабільний розвиток суспільства, права та свободи людини. Для цього право запроваджує для соціального світу такі загальнолюдські цінності, як життя, гідність, власність, свобода, відповідальність, рівність, справедливість. Вони перетворюються на власні цінності права й посідають провідне місце у правовій аксіології.

Зазначені цінності діалектично пов’язані одне з одним, їх можна розглядати як систему. Цю систему запропонував О. О. Бандура. Головну роль у ній відведено людському життю; прагнення до нього виражається в гідності та власності, що утворюють діалектичну єдність; похідною від неї є свобода, що обмежується свободою інших. Тому в суспільстві потрібна рівність, але не тільки формальна, а й реальна, що враховує внесок кожного до суспільного блага та пільги для тих членів суспільства, що не здатні захистити власні права. Цю реальну рівність можна розуміти як справедливість [9, с. 51].

Окреслена система цінностей ґрунтується на відповідній системі інтересів, що має своїм підґрунтям розглянуту вище систему людських потреб. Таким чином, є підстави для загального висновку про те, що антропологію можна розглядати як підґрунтя аксіології права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ллойд Д. Идея права / Ллойд Д. – М. : Книгодел, 2006. – 416 с.
2. Нерсесянц В. С. Юридическая антропология как наука и учебная дисциплина / В. С. Нерсесянц // Рулан Н. Юридическая антропология : [учеб.] / Рулан Н. – М. : НОРМА, 1999. – 310 с.
3. Фейербах Л. Избранные философские произведения : в 2 т. / Фейербах Л. – М. : Политиздат, 1955. – Т. 1. – 676 с.
4. Бандура О. О. Правознавство у системі наукового знання: Аксіологічно-гносеологічний підхід : [моногр.] / Бандура О. О. – К. : Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2010. – 272 с.
5. Кант И. Метафизика нравов : в 2 ч. / И. Кант // Сочинения : в 6 т. – Т. 4. – Ч. 2. – М. : Мысль, 1965. – С. 107–453.
6. Рибалка В. В. Честь і гідність особистості як предмет діяльності практичного психолога / Рибалка В. В. – К. : Шкіл. світ, 2010. – 128 с.

7. Філософія права: проблеми та підходи : навч. посіб. / [Рабінович П. М., Добрянський С. П., Гудима Д. А. та ін.] ; за заг. ред. П. М. Рабіновича. – Л. : Львів. нац. ун-т ім. І. Франка, 2005. – 332 с.
8. Кушаков Ю. В. Нариси з історії німецької філософії Нового часу / Кушаков Ю. В. – К. : Центр навч. л-ри, 2006. – 572 с.
9. Бандура О. О. Система цінностей права та її природні підвалини (основні риси) / О. О. Бандура // Антропологія права: філософський та юридичний виміри : ст. учасників міжнар. круглого столу (м. Львів, 3–5 груд. 2010 р.). – Л. : Галиц. друкар, 2010.
10. Ортега-и-Гассет Х. Размышления о технике / Х. Ортега-и-Гассет // Вопросы философии. – 1993. – № 10.
11. Имавичи Т. Моральный кризис и метатехнические проблемы / Т. Имавичи // Вопросы философии. – 1995. – № 3.
12. Тапскотт Д. Электронно-цифровое общество. Плюсы и минусы эпохи сетевого интеллекта / Д. Тапскотт. – К. : INT Пресс; М. : Рефл-бук, 1999. – 432 с.
13. Здравомыслов А. Г. Потребности. Интересы. Ценности / Здравомыслов А. Г. – М. : Политиздат, 1986. – 221 с.